

LEGIUNEA IIII FLAVIA LA NORDUL DUNĂRII ȘI APARTENENȚA BANATULUI ȘI OLTENIEI DE VEST LA PROVINCIA DACIA

Despre legiunea IIII Flavia, care făcea parte din armata Moesiei Superior, știm că, între anii 101 și 106, a luptat în războaiele lui Traian de cucerire a Daciei și după aceea s-a stabilit pe teritoriul dacic, ca trupă de ocupație, desfășurându-și activitatea pînă prin anii 118—119, cînd a fost retrasă de Hadrian la sud de Dunăre în vechea ei garnizoană de la Singidunum¹. Cît privește participarea activă la războaiele dacice, există, printre alte mărturii, și o inscripție în care se spune că un *praefectus castrorum* al acestei legiuni, C. Cesium Valens, a fost de două ori recompensat de împăratul Traian pentru meritele cîștigate în cursul campaniilor contra dacilor².

În timpul celor 18—19 ani de ședere la nordul Dunării, legiunea a lăsat numeroase urme, din care se cunosc acum inscripții pe piatră și numeroase stampile pe țigle și cărămizi, răspîndite în diferite locuri din Banat, Transilvania și Oltenia. În cele ce urmează, vom prezenta, în ordinea alfabetică a localităților, toate datele epigrafice despre această legiune cunoscute în ținuturile nord-dunărene, pentru ca, pe baza lor și a altor informații documentare existente în momentul de față, să formulăm unele constatări și concluzii care interesează primele două decenii din istoria militară și politico-administrativă a teritoriilor romane ce coincid în mare parte cu Banatul de astăzi.

¹ E. Ritterling, în RE, XII, col. 1540—1544. — Părerea lui Ritterling, după care legiunea ar fi fost mutată din Dacia prin anul 107, nu se poate susține. Cf., de pildă, V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 61 și 175; M. Macrea în *IstRom*, I, 1960, p. 371; C. Daicoviciu — D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 174. De altminteri, în urma noilor descoperiri arheologico-epigrafice, articolul lui Ritterling despre prezența și activitatea leg. IIII Flavia în Dacia (RE, XII, col. 1544) este depășit sub raportul datelor documentare. Observația lui Ritterling (RE, XII, col. 1543 și 1544) că prescurtarea FF (= *Flavia felix*) se folosește cel mult pînă la începutul domniei lui Hadrian, iar după aceea este uzitată numai prescurtarea FL sau F (= *Flavia*), fără epitetul de *felix*, se confirmă integral și constituie un jalon cronologic sigur pentru datarea stampilelor și a unor inscripții aparținătoare acestei legiuni. De acest criteriu, valabil, ținem și noi seama în studiul de față. Despre urmele lăsate în Dacia de leg. IIII Flavia felix, a se vedea mențiunile lui N. Gostar, în *Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza“ din Iași (seria nouă), secțiunea III (Istorie)*, XI, 1965, p. 2 și articolul lui I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435.

² CIL, XI, 5696.

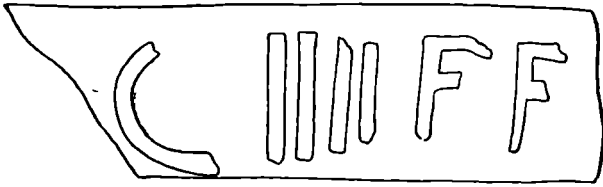

Fig. 1. — Stampilă pe țiglă. Locul de găsir necunoscut (Muz. Alba Iulia).

1. Alba Iulia (APVLVM), r. Alba, reg. Hunedoara

La Apulum se cunosc două inscripții care conțin date referitoare la legiunea III Flavia. În una este amintit *M. Ulp. Caius, praefectus legionum III Flaviae et XIII Gem(inae)*...³ iar în cealaltă (un altar votiv ridicat pentru sănătatea soției sale) este pomenit *L. Ulp. [B]assinus*, care, printre alte funcții administrative și religioase îndeplinite (decurio coloniae Apulensis, II vir coloniae Napocensis, flamen coloniae Drubetae etc.), era și *trib(unus) leg(ionis) III Fl(aviae)*⁴. După datele ce conțin, ambele inscripții se datează la sfârșitul sec. II sau la începutul sec. III, când legiunea era de mult la Singidunum și când cei doi comandanți se aflau transferați la legiunea XIII Gemina din Apulum.

În Muzeul din Alba Iulia există o țiglă purtând stampila [LE]G IIII FF, cu litere înalte de 1,5—1,6 cm, închise într-un cartuș dreptunghiular (fig. 1). Locul ei de descoperire nu se cunoaște, dar piesa a putut fi adusă aici de la Ulpia Traiana, în epoca modernă, mai cu seamă că acesta este unicul exemplar în Muzeul din Alba Iulia⁵.

Fără să mai vorbim de cele două inscripții, stampila nu poate constitui nici ea un indiciu demn de luat în considerare despre staționarea vreunui detașament din legiunea III Flavia la Apulum, unde îndată după cucerirea Daciei s-a stabilit definitiv legiunea XIII Gemina.

2. Aradul Nou (Orașul Arad), r. Arad, reg. Banat

Pe malul *sting* al Mureșului, cu prilejul săpării unei gropi de mormânt în cimitirul romano-catolic, în anul 1962, s-a găsit o cărămidă (fragmentară) cu stampila LEG IIII FF (fig. 2). Redate în relief, literele au înălțimea de 1,3—1,4 cm și sînt plasate într-un chenar, cu capetele (acum) rupte. Cărămida se află la Muzeul din Arad⁶.

3. Banatska Palanka (Palanca), R.S.F. Jugoslavia.

Printre alte stampile militare pe cărămizi, se menționează și stampila LEG IIII FF⁷.

4. Băile Herculane, r. Orșova, reg. Banat

Printre vestigiile de aici (și de la Mehadia) care se referă la diferite unități militare romane (legiunea V Macedonica, legiunea VII Claudia, legiunea XIII Gemina, coh. Hispanorum, coh. III Delmatarum) se semnalează și cărămizi ori țigle cu stampila LEG IIII FF, în chenar și cu litere reliefate. După Szilágyi, la construirea castrului de la Mehadia ar fi lucrat o vexilație din legiunea III Flavia.

Potrivit ultimelor cercetări făcute de profesorul M. Macrea, coh. VIII Raetorum a staționat mai întâi la Inlăceni, iar coh. III Delmatarum nu este documentată prin nimic la Mehadia în primele două decenii după cucerirea Daciei⁸.

³ CIL, III, 1201. Cf. și III, 1178 (Apulum, a. 211—222), unde este menționat *M. Ulp. Caius* ca centurion al leg. III Italica Antoniniana.

⁴ CIL, III, 14468.

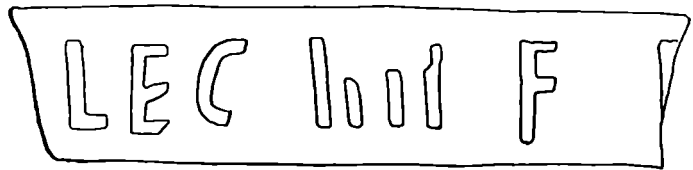
⁵ Datele despre stampilă și desenul, pe care-l reproducem după o fotografie, le avem de la I. Berciu (Alba Iulia). Vezi, însă, și J. Szilágyi, *Téglabélyegekek*, p. 33, care, în mod nejustificat, spune că stampila este găsită la Apulum.

⁶ Informația și estampașul stampilei de la E. Dörner (Arad).

⁷ B. Milleker, *DélmRég*, II, 1899, p. 55.

⁸ CIL, III, 1631 și 8070 a; G. Téglás, în *TörtRégÉrt*, XXVIII, 1912, p. 10—26; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 27—28. Vezi și C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 176—178; M. Macrea, în *Omd*, p. 339—346.

Fig. 2. — Aradul Nou. Stampilă pe cărămidă (Muz. Arad).

5. *Berzovia*, or. Reșița, reg. Banat

Pe malul stîng al Bîrzavei, în vatra satului actual, se află un castru roman și resturile unei așezări civile. Urmele romane de aici sînt menționate încă de la sfîrșitul sec. XVIII. Pe teritoriul castrului și în apropierea lui, în cursul sec. XIX și la începutul secolului nostru, cu prilejul construirii de case și instalații gospodărești ori din săpături și răscoliri făcute de căutători de antichități, au ieșit mereu la lumină temelii de construcții (unele cu hypocaust) și diferite materiale arheologice romane: olărie, un opaiț cu ștampila FORTIS, un coif și un vultur de bronz cu o inscripție latină pe soclu, o statueta de lut și alta de bronz etc., precum și numeroase monede, între care unele imperiale, de bronz și argint, ce se înșiruie de la Nero pînă la Filip Arabul. Inscripții pe piatră nu se cunosc, în schimb se semnalează multe cărămizi și țigle cu ștampila LEG IIII FF, găsite în și lângă castru (fig. 3 și 4)⁹.

Toți cercetătorii din trecut au apreciat că ruinele și fortificația de aici reprezintă resturile așezării antice *Bersovia* (sau *Berzobis*) și ale unui castru roman. Dar primul care — ținînd seama de întinderea ruinelor, frecvența construcțiilor și a stampilelor cu LEG IIII FF — a făcut precizarea, pe deplin confirmată acum, că în acest loc și-a avut lagărul legiunea IIII Flavia a fost G. Téglás¹⁰. În timpul din urmă, însă, unii cercetători au considerat că „la *Berzovia* avem mai degrabă o mare așezare civilă întărită cu ziduri“ și un eventual „castellum pentru trupe în apropierea așezării civile“¹¹.

Primele săpături arheologice sistematice au fost efectuate la castru abia în anii 1962—1963 și 1965—1966¹². Pe temeiul acestor ultime cercetări, încă inedite, conectate cu descoperirile din trecut, s-au obținut date și aprecieri noi, mai sigure, privitoare la castru și la trupa care a stat aici. Astfel, s-a ajuns la concluzia că lagărul a fost construit, între cele două războaie purtate de Traian împotriva lui Decebal, de legiunea IIII Flavia și că el a constituit locul de garnizoană pentru o mare parte din efectivele acestei legiuni, foarte probabil pînă la retragerea ei în vechea reședință de la Singidunum. De formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 490 × 410 m (20 ha) și orientat cu lungimea în direcția est—vest, castrul are — ceea ce nu s-a știut pînă acum — incinta formată din val de pămînt cu șanț în față (fig. 7). El nu a fost reconstruit ulterior din piatră. Pe teren acum se văd bine și se pot urmări ușor, pe toată lungimea lor, laturile de nord și vest, iar cele de sud și est se păstrează mai proeminente numai pe anumite porțiuni. Totuși, ductul lor se poate stabili în întregime cu suficientă certitudine. Pe latura lungă de nord se observă clar locul unei porți, care, după poziția ei, nu poate fi decît

⁹ Pentru toate acestea, vezi Hoffinger, în *Neues Ungarisches Magazin* (Pressburg — Bratislava), II, 1792, p. 97—107; S. Ormos, în *ArchKözl*, VIII, 1871, p. 145—153; G. Téglás, în *ArchKözl*, XVII, 1897, p. 28—32; XXII, 1899, p. 104—106; *TörtRégÉrt*, XII, 1897, p. 81—83; *Klio*, XI, 1911, p. 506, 510 (= *AnnÉp*, 1912, 477); B. Milleker, *op. cit.*, p. 87—93; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 7, 40, 63.

¹⁰ *ArchKözl*, XVII, 1897, p. 32.

¹¹ Articolul *Berzovia*, redactat de M. Macrea, în *Repertoriul arheologic al României* (ms.) și *IstRom*, I, 1960, p. 371, 372 și pl. XII (*Dacia romană*).

¹² Cercetările din 1962—63 (cîteva secțiuni pe latura de nord și sondaje la praetoriu, netrecute pe planul castrului dat de noi la fig. 6) au fost făcute de Marius Moga (Muzeul regional Timișoara) și Oct. Răuț (Muzeul orașenesc Reșița), iar cele din anii 1965—66 au fost conduse de subsemnatul, din încredințarea Institutului de istorie Cluj. La săpăturile din 1965, finanțate integral de Muzeul din Reșița, a participat și Volker Wollmann, directorul Muzeului reșițean.

1

LE CIIIIFF

2

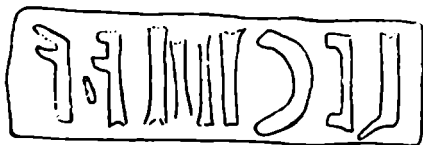

Fig. 4. — Berzovia. Stampilă pe țiglă sau cărămidă (după J. Szilágyi, *Tégla-bélyegegek*, p. 40 și pl. II, 4 b).

3

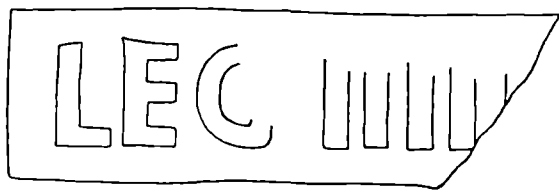
Fig. 3. — Berzovia. Stampile pe țigle sau cărămizi (după G. Téglás, în *ArchKözl*, XXII 1899, p. 105—106 și în *Klio*, XI, 1911, p. 506).

porta principalis dextra, iar la mijlocul laturii scurte de vest se distinge locul altei porți, considerată de noi *porta praetoria* (fig. 6). Orientarea castrului era, deci, spre vest, către „barbaricum”, fapt indicat și de poziția praetoriului, care se dovedește a fi fost o clădire impunătoare, construită din piatră și acoperită cu țigle, ale cărei ruine, în forma unei ridicături de teren se găsesc în centrul lagărului (cu o ușoară deplasare spre est).

În săpăturile executate la praetoriu — atât în anii 1962—63, cât și în anii 1965—66 — s-au descoperit, împreună cu alte materiale romane, multe țigle cu stampila LEG IIII FF. Stampilele pe țigle și cărămizi cunoscute la Berzovia, atât cele găsite în trecut (fig. 3 și 4), cât și cele descoperite în săpăturile din 1962—1966 (fig. 5), prezintă opt variante. De regulă ele au literele (înalte de 1,3—2 cm) așezate într-un cartuș dreptunghiular și numai rareori într-o *tabula ansata*. În literatura mai veche se menționează, însă, și o stampilă fără chenar (fig. 3/2), variantă care nu a fost întâlnită în cursul ultimelor cercetări. Stampile *sigur* aparținătoare altui corp de trupă nu se cunosc pînă acum la Berzovia¹³ și nici urmele vreunui castru mai mic, care să fi funcționat, eventual, după plecarea legiunii. De aici rezultă că, în urma mutării legiunii la Singidunum, castrul nu a mai adăpostit altă unitate militară. El a căzut în părăsire, iar pe teritoriul lui — după cum putem conchide din seria monedelor ce continuă pînă spre mijlocul sec. III — s-a dezvoltat o așezare civilă, ale cărei proporții rămîn deocamdată obscure.

Demnă de relevat este și constatarea că, cel puțin pînă acum, în castru și în jurul lui nu s-au semnalat ori descoperit urme ale vechii localități dacice *Berzobis*,

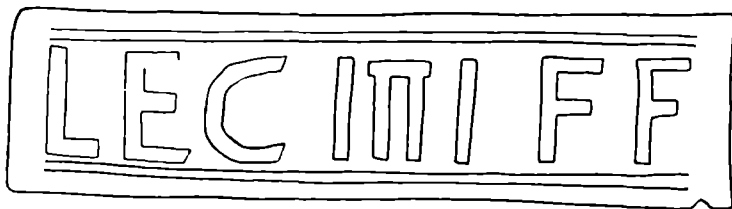
¹³ Stampila „PCH” (J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 63 și pl. XIX, 289; N. Gostar, în *Arh Mold*, IV, 1966, p. 182) nu este sigur că a fost găsită la Berzovia și că are caracter *militar*, iar lecturile propuse de Szilágyi (*pedites cohortis Hispanorum*) și Gostar (*pedites Germanici* sau *Campestres*...) rămîn cu totul incerte.

1

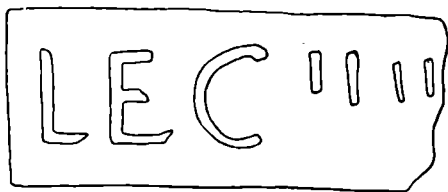
2

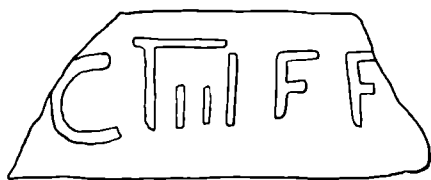
3

4

5

6

Fig. 5. — Berzovia. Stampile pe țigle descoperite în praetoriul castrului legiunii IIII Flavia felix (Muz. Reșița).

care — potrivit numeroaselor monede romane republicane descoperite și altor indicii documentare — era situată tot aici, dar nu pe locul ocupat de lagăr și așezarea civilă romană, ci undeva — nu prea departe — prin împrejurimi.

Așadar, la Berzovia, după cum arată ultimele cercetări, nu mai poate fi vorba numai de o mare așezare civilă sau de un castru mic de trupă auxiliară. Aici se află lagărul legiunii IIII Flavia felix, construit din val de pământ și șanț (fără zid de piatră ori cărămidă). Acesta este, la nordul Dunării, singurul castru de legiune precis identificat și delimitat, care poate fi atribuit *sigur* legiunii IIII Flavia felix¹⁴.

Câți ani au stat aici detașamentele legiunii, acum nu se poate spune precis, din lipsa unui material documentar cu putere de datare mai mare. Totuși, în eventualitatea confirmării sau infirmării viitoare, noi presupunem că lagărul de la Berzovia a durat *nu numai* pînă la încetarea războiului al doilea dacic, ci și după aceea, pînă la începutul domniei lui Hadrian inclusiv (a. 118—119).

6. Bocșa Română, or. Reșița, reg. Banat

Pe dealul „Craclul cu aur“ au fost identificate urme de exploatare miniere romane. Aici s-au găsit diferite unelte de minerit (drugi de fier, icuri, sape, ciocane),

¹⁴ Cu privire la existența unui lagăr pentru o vexilație a legiunii la Sarmizegetusa romană, vezi mai jos, p. 59—60.

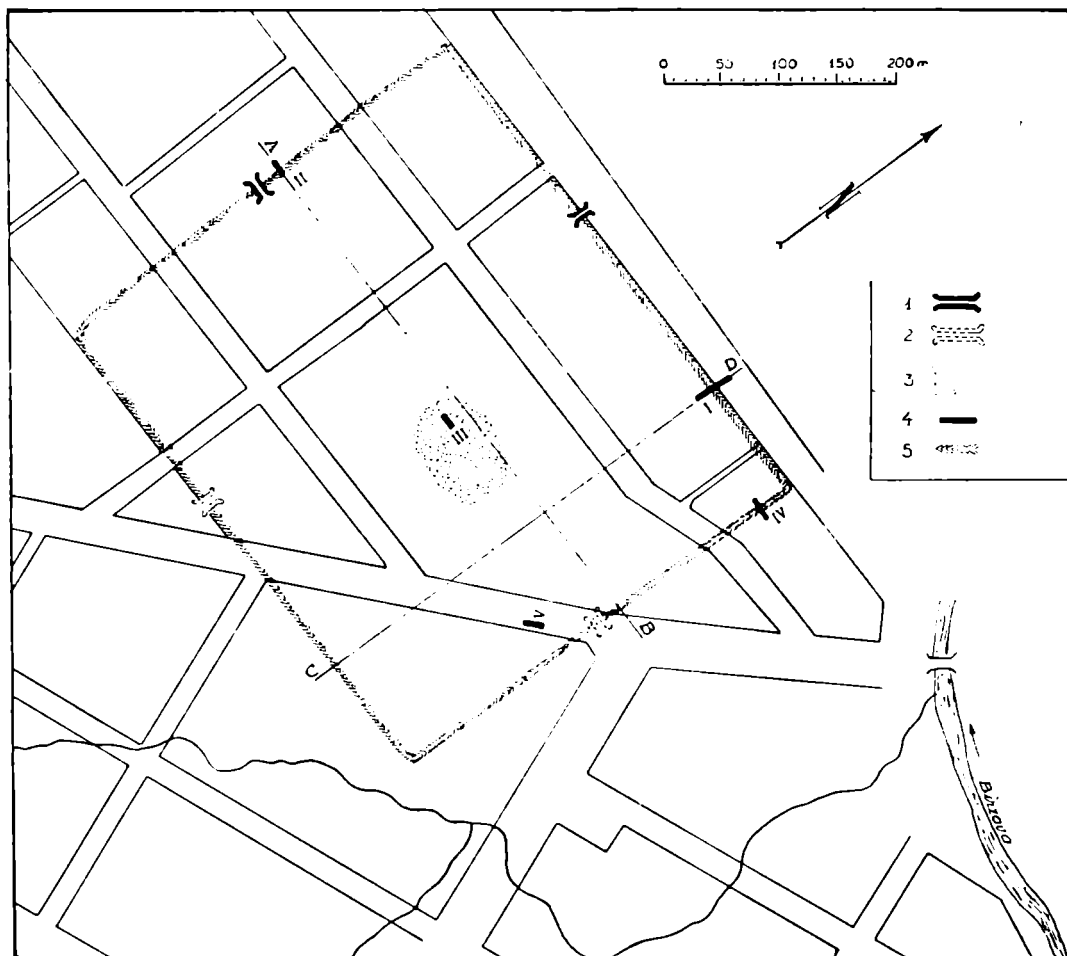
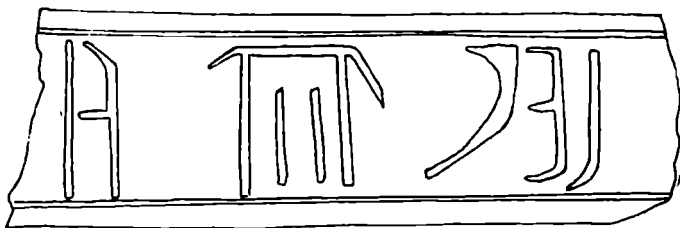

Fig. 6. — Berzovia. Planul castrului legiunii IIII Flavia felix. 1) Poartă vizibilă pe teren. 2) Poartă care astăzi nu se mai distinge pe teren. 3) Ruinele praetoriului. 4) Secțiuni făcute în 1965—1966. 5) Conturul castrului.

Fig. 7. — Berzovia. 1) Secțiune virtuală în lungul castrului (A — B) și elementele de fortificație constatate în săpături pe latura scurtă de vest (S. II). 2) Secțiune virtuală de-a curmezișul castrului (C — D) și elementele de fortificație constatate în săpături pe latura de nord (S.I).

Fig. 8. — Stampilă pe țiglă.
Locul de găsire necunoscut (Muz.
Bistrița).

opaițe și alte obiecte, printre care se menționează și o cărămidă cu stampila LEG IIII FF, intrată în Muzeul din Timișoara¹⁵.

7. *Celeiu* (SVCIDAVA), r. Corabia, reg. Oltenia

Fragment de cărămidă, găsit într-o grămadă de dărămături din cetățuia romano-bizantină, purtând stampila intactă: LEG IIII F. Se păstrează în Muzeul din Corabia. Înalte de 2 cm și redată în relief, literele stampilei sînt plasate într-o *tabula ansata* (fig. 9). Aceasta este, deocamdată, singura atestare epigrafică despre prezența posibilă a unui detașament din legiunea IIII Flavia la Sucidava¹⁶.

8. *Denta*, r. Deta, reg. Banat

Din această localitate, unde unii istorici plasează „colonia Malva“, se citează și cărămizi cu stampila legiunii IIII Flavia, descoperite întîmplător¹⁷. Întrucît amănuntele privitoare la felul stampilelor lipsesc, nu ne putem da seama, dacă pe stampilele respective legiunea purta și epitetul de *felix*, ceea ce este foarte probabil.

9. *Grădiștea Muncelului* (Sarmizegetusa dacică), r. Orăștie, reg. Hunedoara

În capitala statului liber dac (Sarmizegetusa regia) se cunosc multe și variate descoperiri de factură romană, care — cu excepția unor importuri din Imperiu, făcute în perioada premergătoare cuceririi Daciei — sînt datate, toate, începînd cu și după anul 106, dată care marchează prăbușirea puterii politice și militare a statului lui Decebal și întemeierea Provinciei traiane¹⁸.

Prezența efectivă și activitatea romanilor la Sarmizegetusa dacică, cucerită, o dovedesc incontestabil o sumedenie de lucruri: devastarea sanctuarelor dace și refacerea anumitor porțiuni din zidurile cetății, refolosirea de către romani a unor

¹⁵ G. Téglás, în *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 61. După informațiile primite de la Marius Moga și Florin Medeleț, în Muzeul din Timișoara se află patru cărămizi cu această stampilă, dar numai la una se știe locul de proveniență: Pojejena de Sus (fig. 13). Pentru celelalte trei, locul descoperirii rămîne necunoscut, el nereieșind din inventarul Muzeului. S-ar putea, totuși, ca una din aceste stampile pe cărămidă să fie identică cu cea de la Bocșa, despre care există mențiunea expresă că a intrat în Muzeul timișorean.

¹⁶ D. Tudor, în *SCIV*, 17, 1966, p. 691 și fig. 2/4.

¹⁷ C. Gooss, în *AVSL*, XII, 1874, p. 163; B. Milleker, *op. cit.*, p. 20; C. Daicoviciu, în *Apulum*, I, 1942, p. 105—106 și 109. — Notăm că Téglás (*Századok*, 1915, p. 425) se îndoiește de faptul că la Denta s-ar fi găsit cărămizi cu stampila acestei legiuni.

¹⁸ Primul studiu sistematic asupra urmelor romane din zona Munților Orăștiei, bazat pe bibliografia arheologică mai veche, a fost publicat de M. Macrea, în *Sargetia*, II, 1941, p. 127—150. Concluziile la care autorul a ajuns atunci sînt deplin valabile și astăzi. O adunare integrală a vestigiilor romane din Sarmizegetusa dacică, cuprinzînd materiale cunoscute mai de mult, dar și descoperiri rezultate din campaniile arheologice conduse din 1950 încoace de C. Daicoviciu, a publicat, cu interpretarea corespunzătoare, I. Glodariu, în *ActaMN*, II, 1965 p. 119—133. Rapoartele preliminare asupra săpăturilor din Munții Orăștiei au apărut în *SCIV*, I, 1950, p. 137—148; II, 1, 1951, p. 95—126; III, 1952, p. 281—310; IV, 1—2, 1953, p. 153—219; V, 1—2, 1954, p. 123—159; *Materiale*, III, 1957, p. 255—277; V, 1959, p. 379—401; VI, 1959, p. 379—401; VI, 1959, p. 331—358; VII [1961], p. 301—320; VIII, 1962, p. 463—476. Vezi, de asemenea, C. Daicoviciu și Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951.

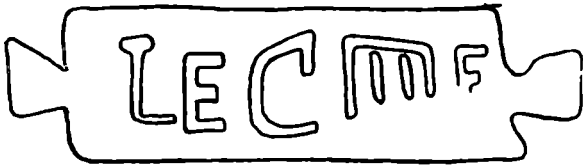

Fig. 9. — Celeiu (*Sucidava*). Stampilă pe cărămidă (după D. Tudor, în SCIV, 17, 1966, p. 595, fig. 2/4).

turnuri de pază și apărare dacice, existența unor urme de barăci militare romane, construirea unei instalații termale etc., la care se adaugă numeroase obiecte mărunte, materiale romane de construcție și monede — încă nedeterminate — despre care știm doar că sînt „din sec. II e.n.”¹⁹. Un loc de seamă între materialele arheologice romane de la Grădiștea Muncelului ocupă monumentele sculpturale (altare anepigrafe de marmură, andezit și porfir, lespezi de calcar sau plăci de marmură cu anumite reprezentări obișnuite în arta romană imperială) și cele epigrafice. Vestigiile romane descoperite atît în interiorul, cît și în afara zidurilor cetății dace de la Grădiște — excepție fac obiectele mai vechi de import — sînt puse de cercetători pe seama legiunii IIII Flavia felix, din care un puternic *detașament* a fost cantonat aici — precum se consideră în unanimitate²⁰ — abia după al doilea război dacic. Cîți ani a stat garnizoana romană la Grădiște, după încheierea războiului, nu se poate deocamdată preciza. În orice caz, staționarea ei aici a putut dura cel mult un deceniu. Determinarea monedelor găsite va oferi, probabil, detalii în această privință.

De la Grădiștea Muncelului există acum trei atestări epigrafice pe piatră (nici una pe țiglă ori cărămidă) ale legiunii IIII Flavia felix, care ne interesează în mod direct:

a) *Lespede de marmură* (ruptă în două părți inegale), descoperită în prima jumătate a veacului trecut, printre ruinele unei construcții, la distanță de 292 pași de la poarta răsăriteană a cetății. Ea a fost văzută de mai mulți cercetători, printre care M. J. Ackner²¹, A. Fodor²² și J. F. Neugebauer²³. De la Fodor și Neugebauer s-a păstrat — în afară de descriere și precizarea dimensiunilor — și cîte un desen făcut după piesa originală văzută la Grădiște. Cele două desene, singurele care se cunosc astăzi, nu diferă prea mult între ele, deosebirile reducîndu-se doar la cîteva mici detalii (vezi fig. 10/1 și 11). Piatra întregă avea dimensiunile de 1,42×0,65 m (după Fodor) sau 1,10×0,55 (după Neugebauer) și în partea superioară, în sensul lungimii, se distingea o *tabula ansata*, iar dedesubt două capete umane așezate simetric: unul de bărbat, cu păr lung, barbă și mustați (în stînga), iar celălalt de femeie purtînd părul pieptănat cu cărare. Greșit afirmă C. Gooss²⁴ că ambele capete erau cu barbă. În interiorul *tabulei ansata*, redată în relief, se află orînduite săbii curbe, pumnale lungi și scurte, iar la extremități cîte o rozetă.

¹⁹ I. Glodariu, în *op. cit.*, p. 124.

²⁰ O ușoară rezervă a manifestat, la un moment dat, numai M. Macrea, în *op. cit.*, p. 142 cu nota 60, cînd presupunea că — potrivit știrii din Cassius Dio, LXVIII, 9, 7 — garnizoana romană, în speță un detașament din leg. IIII Flavia, a fost lăsată de Traian în Sarmizegetusa dacică (*regia*), nu în cea romană din valea Hațegului. Vezi, însă, C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 225, nota 1; ACMIT, IV, 1932—1938, p. 357, *TransAnt*, p. 86—89, unde se arată că Sarmizegetusa dacică a fost cucerită de romani în al doilea război (105—106), iar Sarmizegetusa în care spune Cassius Dio că s-a stabilit garnizoana romană este cea din cîmpia Hațegului.

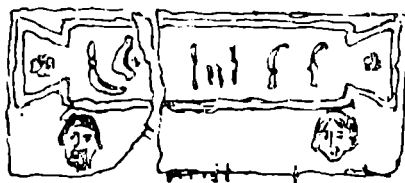
²¹ AVSL, I, 1843, nr. 2, p. 22; *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 22.

²² *Útmutató a három Dáciákban*, lucrare în manuscris, pusă la contribuție de Al. Ferenczi în *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, p. 71 și 93; *Hon és Külföld*, 1847, p. 362.

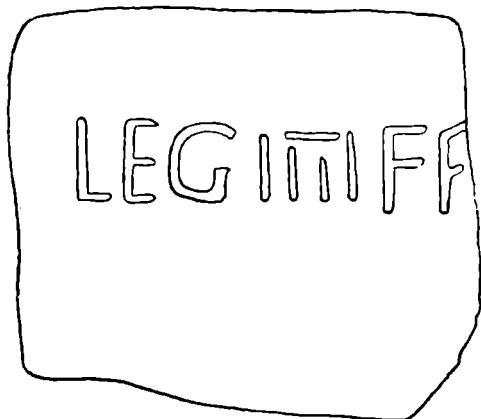
²³ *Dacien*, Kronstadt — Brașov, 1851, p. 100, nr. 5 și 101, nr. 15.

²⁴ AVSL, XIII, 1876, p. 239.

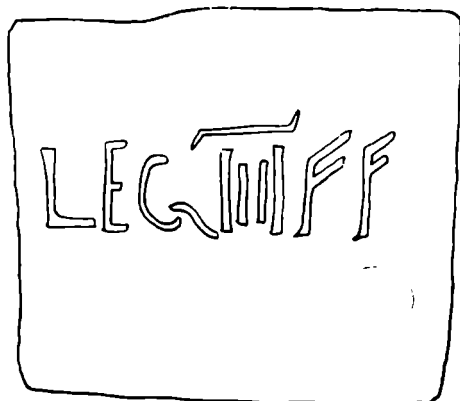

1

2

3

Fig. 10. — Grădiștea Muncelului. 1) Lăpșede de marmură cu inscripția LE(G) IIII FF, literele fiind redată sub formă de arme (după un desen al lui J. F. Neigebaur, reprodus de G. Finály în ArchÉrt, XXXVI, 1916, p. 40 și în ArchAnz, 1925, col. 301—302; 2—3). Blocuri de piatră calcaroasă cu inscripția LEG IIII FF (după I. Glodariu, în ActaMN, II, 1965, p. 130).

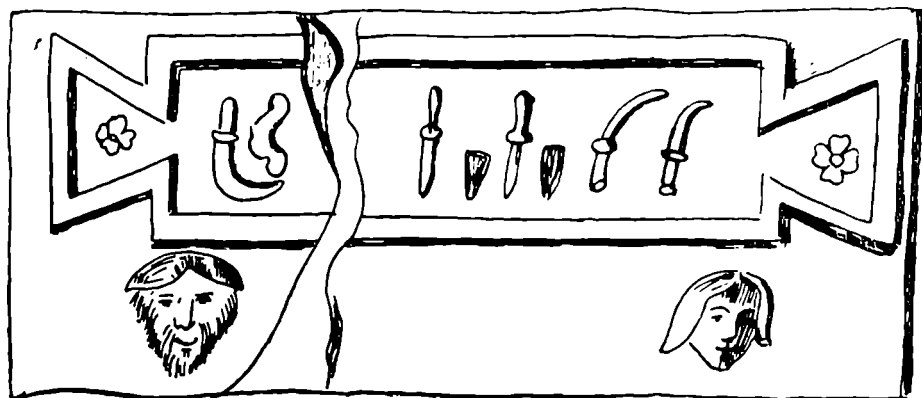

Fig. 11. — Grădiștea Muncelului. Aceeași lăpșede de marmură (fig. 10/1), după un desen de A. Fodor (inedit), păstrat între manuscrisele rămase de la Al. Ferenczi.

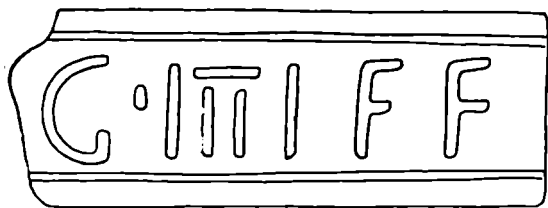

Fig. 12. — Kovin (Cubin), R.S.F. Jugoslavia. Stampilă pe țiglă (Muz. Cluj).

Toți cercetătorii din veacul trecut și de la începutul secolului nostru (Ackner, Neigebaur, Gooss, G. Téglás²⁵ și alții) au explicat semnele din chenar ca o simplă reprezentare de arme (unele dacice). G. Finály, însă, a remarcat cel dintâi, în anul 1916, că această *tabula ansata* cu armele din interiorul ei constituie de fapt copia unei stampile de pe țigle ori cărămizi cu numele unei legiuni romane: LEG IIII FF²⁶. Interpretarea lui Finály, făcută după desenul lui Neigebaur, este neîndoielnică și ea a fost acceptată fără rezerve de toți cercetătorii ulteriori, începând cu V. Pârvan²⁷.

Astăzi, se păstrează în Muzeul din Deva (inv. nr. 15924) — adus probabil de G. Téglás înainte de anul 1890, împreună cu alte monumente romane de la Grădiște — numai al doilea fragment al pietrei, pe care cu greu se mai pot vedea semnele (trei pumnale) care marchează... III FF și (dedesubt) capul de femeie²⁸, indiciu că din lespedea văzută de Neigebaur și Fodor s-a rupt după aceea încă o bucată. Primul fragment, cel cu LEG și capul bărbatului cu barbă, s-a pierdut. Pe temeiul fragmentului existent la Deva, deși foarte șters, se poate conchide că desenele întocmite de Neigebaur și Fodor sînt foarte apropiate de original, mai fidel dovedindu-se, totuși, cel făcut de Neigebaur.

Redarea, într-un mod original, a literelor și cifrelor romane cu arme pe lespedea de marmură, precum și locul ei de găsire la est de cetate (în dărîmăturile unei construcții) împreună cu două altare anepigrafe, un semiglob cu vultur și un relief cu scena simbolizînd biruința romană, face cît se poate de plauzibilă presupunerea mai veche că inscripția se încadra într-un monument comemorativ de oarecare proporții, ridicat la Grădiște de legiunea IIII Flavia felix, ca una care a avut misiunea să ducă greul luptelor în cucerirea capitalei lui Decebal²⁹.

b) *Placă de piatră calcaroasă* cu inscripția LEG IIII FF, descoperită pe latura vestică a cetății, unde era fixată în paramentul exterior al zidului. Are dimensiunile de $0,46 \times 0,42 \times 0,12$ m și literele înalte de 8,5 cm. Din inscripție se vede foarte bine LEG IIII F și mai slab ultima literă, care nu este un „L”, cum se crezuse la început³⁰, ci tot „F”, așa cum s-a precizat în timpul din urmă³¹. Din această ultimă literă pe piatră se distinge clar bara verticală, păstrată integral, iar la capătul ei de sus se observă începutul unei bare orizontale. Piesa se află în Muzeul de istorie din Cluj (fig. 10/2).

c) *Bloc de piatră calcaroasă* cu inscripția LEG IIII FF, găsit lîngă latura de răsărit a cetății, unde se crede că a căzut, împreună cu alte blocuri, din partea superioară a zidului. Piatra, care se păstrează acum în Muzeul de istorie din Cluj, are dimensiunile de $0,52 \times 0,47 \times 0,46$ m și literele frumos gravate și excelent conservate, înalte de 9—12 cm (fig. 10/3)³².

²⁵ *Hunyadvármegye története*, I, Budapest, 1902, p. 21.

²⁶ *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 40; *ArchAnz*, 1925, col. 303.

²⁷ *Getica*, București, 1926, p. 480.

²⁸ I. Glodariu, în *op. cit.*, p. 128.

²⁹ M. Macrea, în *op. cit.*, p. 145—147 și I. Glodariu, *loc. cit.*

³⁰ SCIV, II, 1951, nr. 1, p. 103 și pl. V. 18.

³¹ C. Daicoviciu, în *IstRom*, p. 314 și I. Glodariu, *op. cit.*, p. 139.

³² I. Glodariu, *op. cit.*, p. 139.

10. *Jupa* (TIBISCVM), r. Caransebeș, reg. Banat

Se semnaleză descoperirea unor cărămizi cu stampila LEG IIII.³³ Informația este vagă și nesigură, mai cu seamă că în săpăturile din 1964—1965 făcute de Marius Moga la castru și pe teritoriul municipiului Tibiscum nu s-au găsit stampile aparținătoare acestei legiuni³⁴.

11. *Kovin* (Cubin), R.S.F. Jugoslavia.

În Muzeul de istorie din Cluj (inv. nr. 7586) se află un fragment de țiglă romană cu stampila [LE]G IIII FF, închisă într-un chenar dreptunghiular, lat de 3 cm (fig. 12). Literele, redată în relief, au înălțimea de 1,6 cm. În registrul — inventar se precizează că, în anul 1892, C. Torma a trimis de la Budapesta pentru Muzeul din Cluj un pachet cu materiale arheologice romane (fragmente de vase, o limbă de curea, țigle și cărămizi) găsite la „Kubin“ în Banat. Între aceste materiale era și țigla cu stampila legiunii IIII Flavia felix³⁵.

12. *Orșova* (DIERNA), reg. Banat

Cărămidă cu stampila LEGIIIFLIER, databilă la sfârșitul sec. III sau la începutul sec. IV. În finalul stampilei se indică numele orașului (D)IER(na)³⁶.

13. *Pančevo* (Panciova), R.S.F. Jugoslavia

Se menționează că, pe la sfârșitul veacului trecut, aici s-ar fi găsit cărămizi cu stampila LEG IIII³⁷, ceea ce nu este întru totul sigur. Alte precizări lipsesc.

14. *Pătaș*, r. Bozovici, reg. Banat

Printre substrucții de ziduri, s-ar fi descoperit, în anul 1889, și cărămizi cu stampila LEG IIII³⁸. Pe de o parte, se pare că însăși informația trebuie primită cu rezervă, iar pe de altă parte, lipsesc precizările privitoare la „textul“ exact al stampilei. În cazul cînd descoperirea ar fi sigură, nu ne îndoim însă că este vorba de legiunea IIII Flavia, foarte probabil cu epitetul de *felix*.

15. *Pojejena de Sus* (Pojejena Sirbească), r. Moldova Nouă, reg. Banat

Pe teritoriul castrului roman și în preajma lui, în cursul timpului s-au descoperit întimplător variate materiale romane: inscripții, sculpturi, ceramică, stampile ale cohortei V Gallorum, legiunii VII Claudia și (?) legiunii I Minervia. Printre acestea se aflau și stampile pe țigle sau cărămizi ale LEG IIII FF³⁹. O astfel de

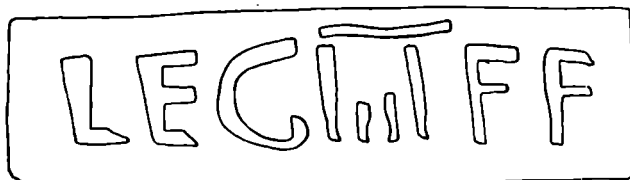

Fig. 13. — Pojejena de Sus. Stampilă pe cărămidă (Muz. Timișoara).

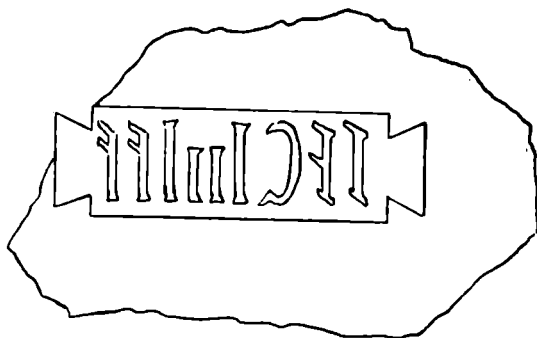

Fig. 14. — Sarmizegetusa. Stampilă pe țiglă (după C. Daicoviciu, în *Dacia*, III—IV, 1933, p 551, fig. 48/1).

³³ B. Milleker, *op. cit.*, 95, T. Ortway, în *ArchKözl*, X, 3, 1876, p. 35, dă ca loc de descoperire Caransebeșul.

³⁴ M. Moga, în *RevMuz*, II, 1965, p. 433 și informație personală.

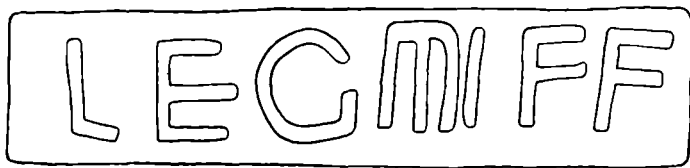
³⁵ Pentru J. Szilágyi (*op. cit.*, p. 40) locul de descoperire al acestei stampile este necunoscut. Vezi, însă, și CIL, III, 8276,1,b.

³⁶ Ritterling, în RE, XII, c. 1546; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 27.

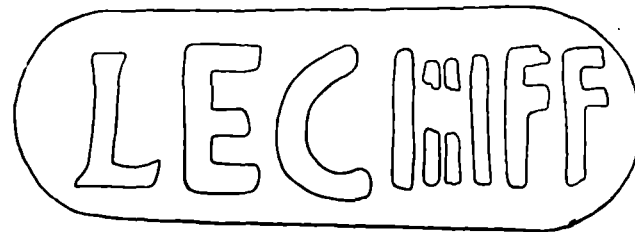
³⁷ B. Milleker, *op. cit.*, p. 58.

³⁸ *Ibidem*.

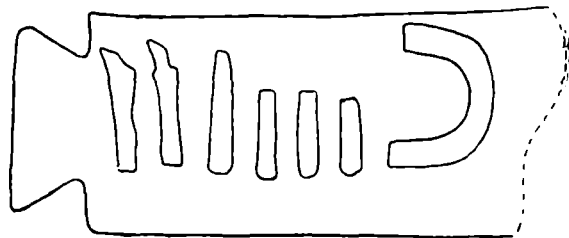
³⁹ C. Torma, în AEM, VI, 1882, p. 138; B. Milleker, *op. cit.*, p. 59; CIL, III, 8070 d; T. Simu, în *ArhOlt*, IV, 1925, p. 104; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 107; J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 27.

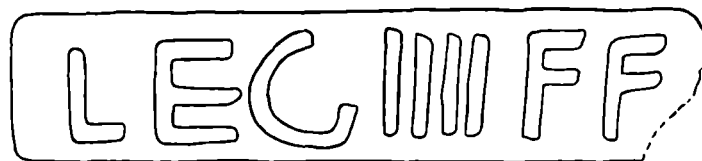
1

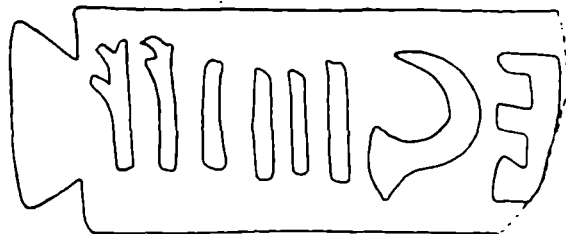
2

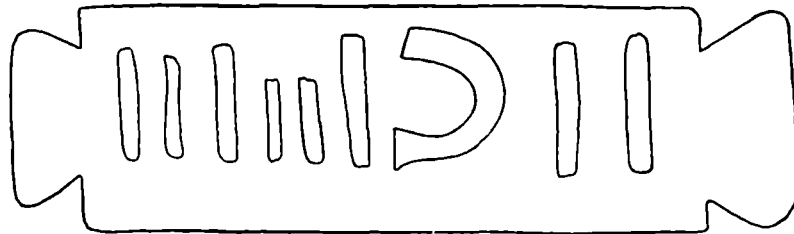
3

4

5

6

Fig. 15. — Sarmizegetusa. Stampile pe țigle (1–5) și cărămidă
(Muz. Deva. Inedite. Reproduse aici după desenele lui Oct. Floca).
<https://biblioteca-digitala.ro>

stampilă pe cărămidă, cu litere înalte de 1,4—1,7 cm plasate în cadru dreptunghiular, se află la Muzeul din Timișoara (inv. nr. 1177) (fig. 13).

16. *Reea*, com. Totești, r. Hațeg, reg. Hunedoara

Pe teritoriul acestui sat, situat la vreo 15 km spre nord-est de Sarmizegetusa romană, se semnalează, lângă șoseaua ce duce la Hațeg, temelii de construcții și cărămizi cu stampila QAB. Între acestea G. Téglás afirmă că a văzut, la locuitorul Adam Buda din Reea, două bucăți rupte din aceeași cărămidă cu stampila LEG (pe primul fragment) . . . FF (pe fragmentul al doilea). Literele — spune Téglás — seamănă cu cele din stampilele legiunii IIII Flavia⁴⁰. Nu există o totală garanție că aceste stampile sînt în adevăr găsite la Reea; ele puteau fi aduse aici de la Sarmizegetusa.

17. *Sarmizegetusa* (VLPJA TRAIANA), r. Hațeg, reg. Hunedoara

Din ruinele Sarmizegetusei romane se cunosc acum trei inscripții pe piatră și numeroase stampile pe țigle și cărămizi, care atestă prezența și activitatea desfășurată aici de unele detașamente ale legiunii IIII Flavia felix.

a) Inscripție funerară ridicată pentru *Sex. Pilonius*, care, printre altele, a fost și *centurio leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis)*⁴¹.

b) Inscripție votivă (altar), dedicată *Eponab(us) et Campestris(us)* de *M. Calventius Viator*, centurion din *legiunea IIII F(lavia) f(elix)*, cu funcție de *exerc(itor) eq(uitum) singularium*) ai legatului C. Avidius Nigrinus, care a fost guvernator în Dacia spre sfîrșitul domniei lui Traian⁴².

c) Fragment dintr-o inscripție (onorară?), găsită probabil în forul Sarmizegetusei: . . . ter . . ./leg. IIII FF dec./Col. Daciae U[lp] . . .⁴³.

d) Multe țigle și cărămizi cu stampila LEG IIII FF, găsite în cîteva locuri pe teritoriul orașului, dar mai cu seamă în *Aedes Augustalium* și în amfiteatrul⁴⁴. Stampilele, în opt variante, sînt de tipul cu cartuș dreptunghiular, oval sau în formă de *tabula ansata* și au literele înalte de 1,5—3 cm (fig. 14 și 15). Descoperirea unor stampile cu numele legiunii în amfiteatrul (cu privire la *construirea* căruia nu există date precise), dar mai ales în Palatul Augustalilor, despre care se crede că a fost ridicat abia pe la mijlocul sec. II, deci într-o vreme cînd legiunea nu mai era în Dacia, poate însemna că stampilele respective provin dintr-un stoc anterior, făcut pe timpul lui Traian⁴⁵.

Pe temeiul acestor materiale documentare s-a admis și se admite că legiunea IIII Flavia — desigur nu cu întregul ei efectiv — a fost încartiruită, îndată după terminarea primului război dacic (a. 102), pe locul viitoare capitale a Provinciei. În acest sens a fost interpretată și știrea păstrată la Cassius Dio⁴⁶ despre lăsarea de către împăratul Traian, între cele două războaie dacice, a unei trupe romane la Sarmizegetusa, prin care trebuie să se înțeleagă capitala romană din cîmpia Hațegului, *nu* Sarmizegetusa *regia*, reședința „regilor“ daci, situată în munți, la Grădiștea Muncelului⁴⁷.

⁴⁰ G. Téglás, în *AEM*, XI, 1887, p. 238, nr. 5 și în *ErdMúz*, V, 1888, p. 244; *CIL*, III, 8070 f. Vezi și *Repertoriul arheologic al României* (ms), sub *Reea*.

⁴¹ *CIL*, III, 1480.

⁴² *CIL*, III, 7904. — C. Avidius Nigrinus din această inscripție nu este un personaj deosebit de cel din timpul lui Traian, cum susținea Mommsen. Vezi Ritterling, în *RE*, XII, col. 1544; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1936, p. 77; V. Christescu, *op. cit.*, p. 175, nota 1 și A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 10. — Un desen al inscripției, după piatră, la I. Glodariu, în *ActaMN*, III, p. 430.

⁴³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1930, p. 313—314, nr. 2.

⁴⁴ *CIL*, III, 8070 e, f; G. Téglás, în *Klög*, X, 1910, p. 497, nr. 26—27; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230; III—IV, 1933, p. 541—542; *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 411.

⁴⁵ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 247; III—IV, p. 521—522; V. Christescu, *op. cit.*, p. 174.

⁴⁶ *LXVIII*, 9,7: . . . καὶ τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθοῦση καταλιπὼν . . .

⁴⁷ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, p. 225 cu nota 1; *TransAnt*, p. 86—87.

Cîți ani a stat legiunea (sau, mai bine zis, o *vezilație* a ei) la Ulpia Traiana și dacă lagărul de aici era numai de pămînt ori era împrejmuit cu zid solid de piatră, transformat apoi în zidul de incintă al orașului, nu putem ști sigur. Pare, totuși, puțin probabil ca, după ce a luat naștere orașul, detașamentul legiunii IIII Flavia să fi rămas în continuare la Sarmizegetusa romană, pînă prin anii 118—119. Din ultimele aprecieri — bazate pe constatări mai vechi — ale profesorului C. Daicoviciu, conducătorul săpăturilor de amploare făcute pentru dezvelirea Ulpiei Traiane⁴⁸, reiese că aici, în anul 102, s-a constituit „o modestă tabără militară”, care s-a transformat „într-un mare oraș, metropolă a unei noi provincii romane”. Tabăra aceasta „trebuia să constituie un important punct de sprijin pentru apărarea teritoriului cucerit în primul război și pentru desfășurarea operațiunilor militare din cea de a doua campanie”⁴⁹. Ar rezulta și din acest ultim considerent că la Ulpia Traiana nu avem de a face cu o garnizoană romană de lungă durată.

18. *Surduc*, or. Reșița, reg. Banat

Printre diverse materiale arheologice găsite pe teritoriul castrului roman sînt pomenite și cărămizi sau țigle purtînd stampila LEG IIII⁵⁰. Ca și în alte cîteva cazuri, nu avem nici un dubiu că aici este vorba de legiunea IIII Flavia, cu epitetul *felix*, nu de altă trupă.

19. *Turnu Severin* (DRVBETA), reg. Oltenia

De la Drubeta se cunosc două stampile pe cărămizi ale legiunii IIII Flavia și două inscripții funerare, în care sînt menționați centurioni din această legiune:

a) *Iulius Strato*, centurion în LEG IIII FL, și *Aelia Adaucta* (soția sa) ridică aici o piatră de mormînt pentru fiica lor, *Iulia Grata*⁵¹.

b) *C. Domitius Ianuarius (frumentarius)*, centurion în LEG IIII FF, este înmormîntat la Drubeta, unde *Domitius (?) Epipodius*, un libert și moștenitor al său (*lib. et heres*), îi ridică o piatră funerară⁵².

c) Cărămida (sau țiglă) fragmentară (fig. 16/2) purtînd stampila LEG IIII FF, cu litere în relief, plasate într-un chenar cu capetele rotunjite (Muzeul din Turnu Severin)⁵³.

d) Tot de la Drubeta se pare că provine o bucată de cărămidă cu stampila (fragmentară), atribuită de Gr. Tocilescu legiunii IIII Flavia și păstrată la Muzeul Național de Antichități din București. Stampila, foarte ștearsă, are litere în relief, așezate de la dreapta la stînga într-un cartuș dreptunghiular (fig. 16/1)⁵⁴.

20. *Veșel* (MICIA), r. Ilia, reg. Hunedoara

La Micia, în valea Mureșului, unde se află un mare castru de piatră (precedat de unul de pămînt) și o întinsă așezare civilă (*pagus*), Q. Licinius Macrinus, centurion în LEG IIII FF, dedică o inscripție lui I.O.M. Heliopolitanus⁵⁵. Acest cen-

⁴⁸ Rezultatele principale ale săpăturilor sînt publicate de C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263; *ACMIT*, 1929, p. 206—215; *Dacia*, III—IV, 1933, p. 516—556; *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 353—413.

⁴⁹ C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Ed. Meridiane, București, 1962, p. 6 și 8. Cf. și C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, p. 357 și în *ActaMN*, III, 1966, p. 153, nota 1.

⁵⁰ V. Russu, în *BSGR*, X, 1889, p. 210; P. Broșteanu, în *Romänische Revue*, V, 1889, p. 152—153. B. Milleker, în *TörtRégÉrt*, VI, 1890, p. 217; *DélmRég*, II, 1899, p. 66; G. Téglás, în *ArchKözl*, XXII, 1899, p. 101. — Observăm că Téglás (*Századok*, 1915, p. 425), contestînd chiar afirmațiile sale anterioare, pune sub semnul întrebării existența stampilelor leg. IIII Flavia în castrul roman de la Surduc și, de asemenea, la Denta (vezi mai sus, nota 17).

⁵¹ CIL, III, 14484.

⁵² Al. Bărcăcilă, în *BCMI*, 1939, p. 153, nr. 2; C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1944, p. 300—301; D. Tudor, *OltR*, p. 268 și 383, nr. 17.

⁵³ Al. Bărcăcilă, *Drubeta, azi Turnu Severin...*, 1932, p. 21, fig. 33.

⁵⁴ Gr. Tocilescu, *MonEpSc*, p. 340, nr. 50.

⁵⁵ CIL, III, 1353.

turion a servit, probabil, ca *praepositus* al vreunei unități militare cantonate în castrul de la Micia și nu e nici măcar de presupus că vreo vexilație din legiunea IIII Flavia a staționat aici⁵⁶. Alte mențiuni, în legătură cu această legiune, nu există la Micia.

*

Din lista descriptivă a descoperirilor și comentariile de mai sus rezultă că despre legiunea IIII Flavia la nord de Dunăre avem atestări epigrafice din 20 de localități, răspândite îndeosebi în jumătatea de răsărit a Banatului și în sud-estul Transilvaniei, iar în Oltenia numai pe malul Dunării, la Drubeta și Sucidava (fig. 17). Chiar dacă asupra unora dintre aceste descoperiri planează oarecare nesiguranță (Denta, Pančevo, Pătaș, *Tibiscum*), din pricina datelor vag consemnate în literatura arheologică de la sfârșitul veacului trecut sau de la începutul secolului nostru, totuși marea majoritate a informațiilor constituie un fond documentar de certă valoare, pe temeiul căruia se pot formula unele concluzii de ordin istoric.

Stampilele și monumentele epigrafice ori sculpturale privind legiunea, cele mai multe și mai importante, provin — cum e și firesc — din locuri unde este documentată existența unor caestre sau a altor fortificații militare romane: Apulum, Micia, Sarmizegetusa, Tibiscum, Mehadia, Dierna, Drubeta, Sucidava, Pojejena de Sus, Palanca, Surduc, Berzovia. Locurile cu descoperiri de stampile aparținătoare legiunii, în care nu se cunoaște acum (și nici nu e plauzibil să fie) vreun punct de pază militar roman, sînt foarte puține.

Inscripții pe piatră în care, într-un fel sau altul, apare numele legiunii IIII Flavia, cu sau fără epitetul de *felix*, cunoaștem în total 11: Apulum (2), Grădiștea Muncelului (3), Sarmizegetusa (3), Micia (1), Drubeta (2). Cu excepția celor două inscripții de la Apulum, databile în vremea lui Septimiu Sever, și a pietrei funerare de la Drubeta, pusă de centurionul

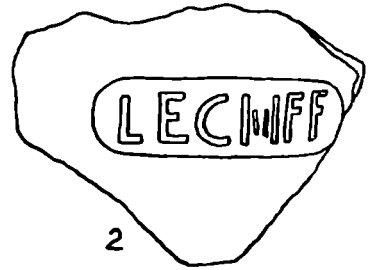
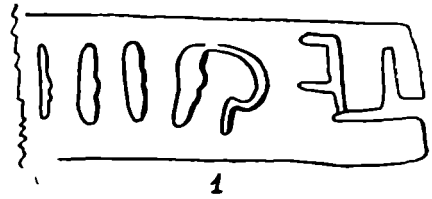

Fig. 16. — Turnu Severin (*Drubeta*).
1) Stampilă pe cărămidă (după Gr. Tocilescu, *MonEpSc*, p. 340, nr. 50);
2) Stampilă pe cărămidă (după Al Bărcăcilă, *Drubeta...*, 1932, p. 21, fig. 33).

⁵⁶ Referitor la atestările epigrafice (inscripții pe piatră și stampile pe țigle ori cărămizi) a diferitelor trupe, a se vedea *CIL*, III, 1342—44, 1347 (=7850), 1354—55, 1371—75, 1377—80, 1382, 6267, 7848—49, 7854—55, 7858, 8065 și C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1931, p. 35—43. Este vorba de următoarele corpuri de trupă: coh. II Flavia Commagenorum, coh. I Vindellicorum, coh. I Alpinorum, ala I Hispanorum Campagonum, ala (II?) Pannoniorum, ala I Bosporanorum, ala I Augusta Ituraeorum, Numerus Maurorum Miciensium, Numerus Maurorum Tibiscensium și leg. XIII Gemina. Dintre aceste trupe se admite că au staționat aici — nu deodată și probabil nu cu tot efectivul — *cohortele* și cei doi *numeri*, precum și ala I Hispanorum Campagonum.

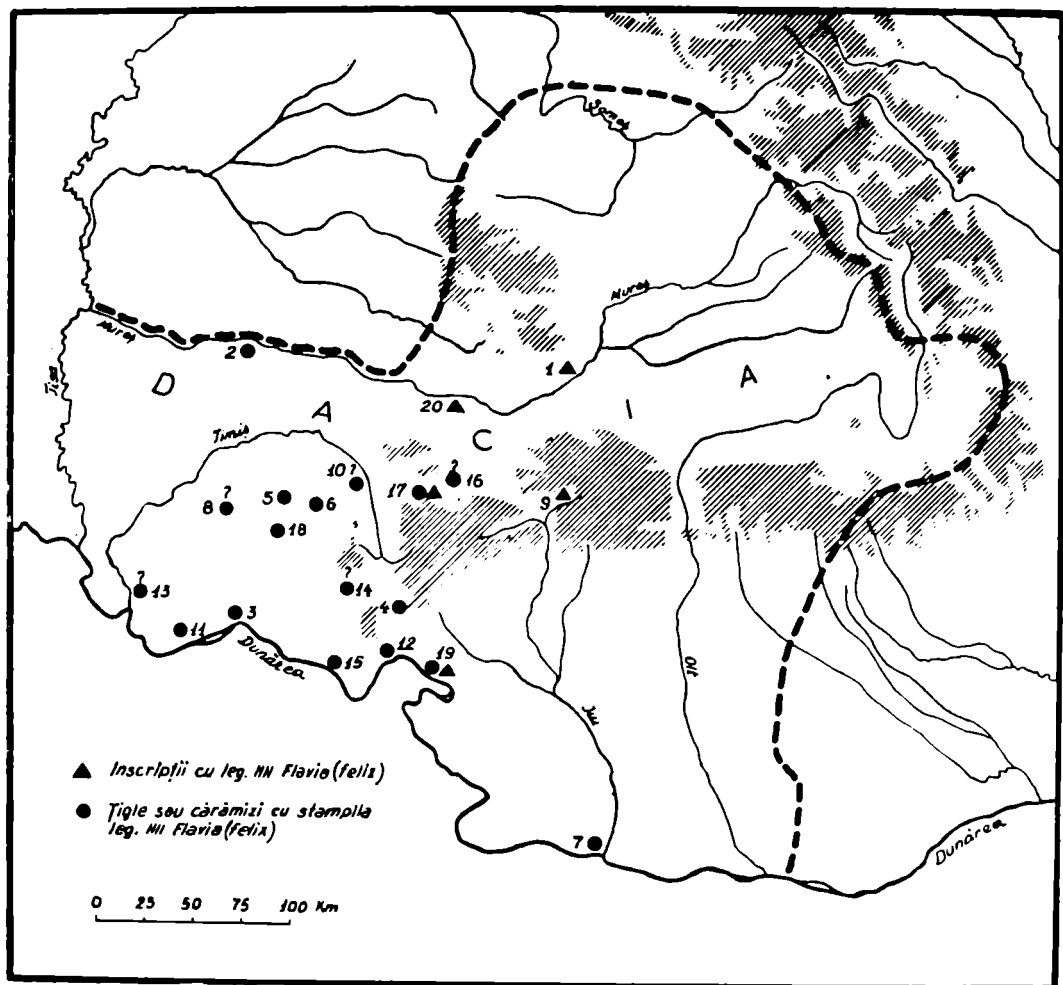

Fig. 17. — Inscripții pe piatră și stampile pe țigle și cărămizi cu numele legiunii IIII Flavia felix.

- 1) Alba Iulia (*Apulum*), 2) Aradul Nou, 3) Banatska Palanka, 4) Băile Herculane — Mehadia,
- 5) Berzovia, 6) Bocșa Română, 7) Celeiu (*Sucidava*), 8) Denta, 9) Grădiștea Muncelului, 9)
- 10) Jupa (*Tibiscum*), 11) Kovin, 12) Orșova (*Dierna*), 13) Pančevo, 14) Pătaș, 15) Pojeje-na de Sus, 16) Reea, 17) Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*), 18) Surduc, 19) Turnu Severin (*Drubeta*), 20) Vețel (*Micia*).

Iulius Strato (cu soția) într-o epocă neprecizabilă, dar mult ulterioară domniei lui Hadrian, toate celelalte epigrafe pot fi numai din timpul lui Traian. Printre altele, o dovadă este și apelativul *felix* (=F), adăugat la numele legiunii numai pînă la începutul domniei lui Hadrian, cel mai târziu. În cele trei inscripții amintite de la Apulum și Drubeta, nu mai figurează titlul onorific de *felix*, încă un indiciu sigur al datării lor târzii (vezi tabelul nr. 1).

Tabelul nr. 1

Inscripții din nordul Dunării în care apare numele leg. IIII Flavia

Nr. crt.	Locul descoperirii	Felul cum e scris numele trupei în inscripție	Numărul inscripțiilor găsite	Datarea	Observații
1	Alba Iulia- <i>Apu-lum</i>	LEG IIII FL	1	Pe timpul lui	
		LEG IIII Flavia	1	Sept. Sever	
2	Grădiștea Muncelului	LEG IIII FF	3	După a. 106 pînă la 118 (?)	Pe un exemplar literele sînt redată în formă de arme
3	Sarmizegetusa Ulpia Traiana	LEG IIII FF	3	După a 106 pînă la 118 (?)	
4	T. Severin- <i>Dru-beta</i>	LEG IIII FF	1	102—118	
		LEG IIII FL	1	După Hadrian	
5	Veșel- <i>Micia</i>	LEG IIII FF	1	106—118	

Stampile pe țigle și cărămizi, luînd în considerare *toate* semnalările din literatura de specialitate (nu fără rezervă în unele cazuri), s-au descoperit în 17 localități⁵⁷, dintre care 13 în Banat, două în Oltenia (Drubeta, Sucidava) și două (?) în Transilvania: Sarmizegetusa și Reea (fig. 17 și tabelul nr. 2). Cu excepția Aradului Nou, pe malul stîng al Mureșului, aria de răspîndire a stampilelor în Banat — după cum arată documentarea actuală — nu depășește spre vest cursul inferior și mijlociu al Timișului. De altfel, spre vest de Timiș materialele romane în general sînt foarte rare.

Observăm că stampilele legiunii IIII Flavia, pe de o parte, și cele ale legiunilor XIII Gemina și V Macedonica aflate în Banat, pe de altă

⁵⁷ Nu luăm în considerare stampila din Muzeul Bistrița (fig. 8) și cea din Muzeul Alba Iulia, cu locul descoperirii necunoscut și nici pe cea fragmentară cu LEG IIII (?!), despre care G. Téglás (ErdMúz, XIX, 1902, p. 398, n. 94; *Klio*, XI, 1911, p. 499) și după el J. Szilágyi (*op. cit.*, p. 19) afirmă că se afla în Muzeul din Sf. Gheorghe și că ar proveni de la Brețcu. Despre această enigmatică stampilă Z. Székely, directorul Muzeului din Sf. Gheorghe, după ce a făcut un control în inventare și în depozitul de materiale, ne-a comunicat, la rugămintea noastră, că ea nu figurează în scripte și nu există în muzeul respectiv. O astfel de stampilă nu a apărut nici în săpăturile făcute în anul 1950 la castrul de la Brețcu (vezi M. Macrea, în SCIV, II, 1, 1951, p. 292). După cum bănuise și R. Vulpe (*În amintirea lui C. Giurescu*, București, 1944, p. 558, nota 9), aici este vorba de o confuzie sau de o lectură greșită a lui G. Téglás.

Tabelul nr. 2

Țigle și cărămizi cu stampila leg. IIII Flavia, descoperite la nord de Dunăre

Nr crt.	Locul descoperirii	„Textul” stampilei	Numărul exemplarelor găsite	Datarea	Forma cartușului
1	Aradul Nou	LEG IIII FF	1	102—118	} neprecizată
2	Banatska Palanka	LEG IIII FF	neprecizat	102—118	
3	B. Herculane-Mehadia	LEG IIII FF	neprecizat	102—108	
4	Berzovia	LEG IIII FF	multe	102—118	dreptunghiulară, tabula ansata, fără cartuș (?)
5	Bocșa Română	LEG IIII FF	1	102—118	neprecizată
6	Celeiu-Sucidava	LEG IIII F	1	sfârșit sec. III-sec. IV	tabula ansata
7	Denta	LEG IIII [FF ?]	neprecizat	102—118(?)	neprecizată
8	Jupa-Tibiscum (?)	LEG IIII [FF ?]	neprecizat	102—118(?)	neprecizată
9	Kovin	[LE]G IIII FF	1	102—118	dreptunghiulară
10	Orșova-Dierna	LEGIIIIFLIER	1	sfârșit sec III-sec.IV	} neprecizată
11	Pančevo (?)	LEG IIII [FF?]	neprecizat	102—118(?)	
12	Pătaș (?)	LEG IIII [FF ?]	neprecizat	102—118(?)	
13	Pojejena de Sus	LEG IIII FF	1	102—118	dreptunghiulară
14	Reea (?)	LEG IIII FF	1	102—118	neprecizată
15	Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)	LEG IIII FF	multe	102—118	dreptunghiulară, tabula ansata, ovală
16	Surduc	LEG IIII [FF ?]	neprecizat	102—118	neprecizată
17	T. Severin-Drubeta	LEG IIII FF	1	102—118	ovală dreptunghiulară
		LEG IIII [FF]	1		

parte, se exclud în genere din punct de vedere topografic. Stampilele ultimelor două legiuni se întâlnesc de obicei de-a lungul Mureșului (Bulci, Aradul Nou, Cenad) și pe valea Cernei (Orșova, Băile Herculane), în timp ce ale leg. IIII Flavia în alte locuri. De altminteri, credem că urmele leg. XIII Gemina în Banat sînt mai tîrzii, de unde rezultă, printre altele, că pînă la Hadrian leg. IIII Flavia avea în pază partea bănățeană a Daciei și că numai după plecarea ei în Moesia Superior regiunile sud-vestice

ale Provinciiei au putut intra sub controlul militar al legiunii de la Apulum.

Numele legiunii apare pe stampile sub forma, *sigură*, LEG IIII FF (în 10 localități) și LEG IIII FL sau F (Dierna și Sucidava). Pentru celelalte cinci localități, toate în Banat, din literatura arheologică mai veche nu reiese decât faptul că s-au aflat stampile ale LEG IIII (fără alte precizări). Noi considerăm că în aceste vagi informații documentare, nu poate fi vorba decât de legiunea IIII Flavia, *foarte probabil* cu titlul de *felix*, singura legiune cu numărul de ordine IIII, care a staționat vreodată pe teritoriul Banatului. Așadar, și în cazurile când se menționează stampile numai cu LEG IIII nu este de loc probabil să avem de a face cu altă trupă, ci numai cu legiunea IIII Flavia *felix* din primele două decenii ale sec. II e.n. O confirmare în acest sens ar putea fi și faptul că în nici un muzeu din Banat sau Transilvania nu se găsesc stampile *întregi* numai cu LEG IIII. Cărămizile și țiglele existente, verificabile, toate au stampila LEG IIII FF sau (foarte rar) FL ori F.

Din punct de vedere tehnic, toate stampilele au literele în relief, plasate într-un chenar care are mai frecvent formă dreptunghiulară sau de *tabula ansata* și numai rareori ovală. În literatură se citează o singură stampilă (de la Berzovia), care nu ar fi avut cartuș (fig. 3/2), ceea ce pare a fi îndoielnic. La Ulpia Traiana, Berzovia și Drubeta, unele stampile au literele așezate în sens retrograd. Pe bază de criterii tehnice, stampilele cu LEG IIII FF nu se pot data mai precis în cadrul domniei lui Traian. După forma sigiliului cu care au fost imprimate în pasta crudă, se pot distinge acum circa 18 variante ale acestui tip, majoritatea provenite de la Ulpia Traiana și Berzovia, locuri unde trebuie să fi existat cărămidării și țiglariei ale acestei trupe.

Este de la sine înțeles că legiunea *nu* a avut detașamente cantonate în toate locurile unde s-au aflat inscripții sau stampile cu numele ei. În timpul lui Traian, vexilații ale legiunii au staționat, fără îndoială, la Berzovia, Surduc, Grădiștea Muncelului, Ulpia Traiana și, probabil, la Pojejena de Sus, Mehadia și Drubeta, în localitatea din urmă cu prilejul, participării la construirea podului peste Dunăre. La Sucidava, Drubeta și Dierna, precum indică lipsa epitelului de *felix* din titulatura ei, legiunea IIII Flavia a trimis detașamente și într-o epocă mai târzie, poate la sfârșitul sec. III sau pe vremea lui Constantin cel Mare.

Dacă retragerea legiunii IIII Flavia în sudul Dunării abia la începutul domniei lui Hadrian (nu la 107, cum crezuse Ritterling) trebuie considerată o chestiune definitiv lămurită⁵⁸, foarte controversate și neclare au rămas, în schimb, două probleme — de altfel strâns legate între ele — care privesc întinderea teritoriilor cucerite și efectiv ocupate de romani în Banat, adică granița romană între Mureș, Tisa și Dunăre, și aparte-

⁵⁸ Vezi mai sus, notele 1 și 42. Mai trebuie apoi adăugat și faptul, remarcat și de I. Glodariu (în *op. cit.*, p. 132, nota 54), că numeroasele vestigii de tot felul (castre, monumente sculpturale și epigrafice, țigle și cărămizi cu stampile etc.) nu se pot explica satisfăcător, decât printr-o activitate de mai lungă durată a trupeii la nordul Dunării.

nența administrativă a Banatului la Dacia sau Moesia Superior, începînd cu anul 106 și pînă la „bifurcarea” Provinciei pe timpul lui Hadrian (a. 118—119).

Precum se știe, referitor la frontiera Daciei romane în Banat, păreri învătășilor sînt extrem de diferite și contradictorii. A. von Domaszewski⁵⁹, pe temeiul unor considerente de ordin vamal, o fixează pe linia *Dierna — Tibiscum*, lăsînd aproape tot Banatul Moesiei Superior. C. Patsch⁶⁰ și C. Daicoviciu⁶¹ susțin că tot Banatul (pînă la Tisa) a fost ocupat de romani și alipit în întregime la Dacia sau, probabil, *fără partea sa vestică*, încorporată în Moesia Superior⁶². Pentru A. Alföldi⁶³ și M. Párducz⁶⁴, Banatul de vest nu numai că nu a aparținut Daciei, dar nici nu a fost măcar înglobat în Imperiul roman, ci a rămas încă din sec. I e.n. în stăpînirea sarmaților-iazygi. J. Szilágyi⁶⁵ consideră că fruntariile permanente ale Daciei romane trebuie plasate pe traseul Palanca — Vărădia — Surduc — Berzovia — Lipova, coincidînd cu linia castrelor din zona centrală a Banatului. Ținuturile bănățene de la vest de atare linie făceau parte, și în concepția lui Szilágyi, din țara iazygilor.

Din soluțiile pe care învățații amintiți le-au dat pentru hotarul vestic al Daciei romane între Dunăre și Mureș se desprind, în mare parte, și păreri lor în mult discutata problemă, dacă Banatul a fost anexat de Traian la Provincia Dacia nou înființată (a. 106) sau dacă a rămas în continuare la Moesia Superior pînă la începutul domniei lui Hadrian, cînd a fost creată Dacia Inferior și Superior. Am văzut că, pentru Domaszewski, Banatul (pînă la linia *Dierna — Tibiscum*) a ținut de Moesia Superior în tot timpul dominației romane (nu numai pînă la Hadrian), în timp ce pentru istoricul vienez C. Patsch *întreg* Banatul făcuse *totdeauna* parte integrantă din Provincia Dacia. Cercetătorii maghiari care și-au concentrat atenția asupra limitei de vest a Daciei romane între Mureș și Dunăre (A. Alföldi, M. Párducz, J. Szilágyi) nu au pus la îndoială apartenența la Dacia a jumătății de răsărit a Banatului.

Față de aceste păreri mai vechi, merită să fie relevate și considerațiile recente, privitoare la soarta administrativă a Banatului sub romani, făcute cu prilejul publicării diplomei de la Gherla⁶⁶. Autorii acestui studiu, reluînd unele idei ale prof. C. Daicoviciu, apreciază că „apartenența vestului Olteniei fie la Moesia Superior, fie la Moesia Inferior a fost o

⁵⁹ *Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll*, în AEM, XIII, 1890, p. 140—144; *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung IV. Dacia*, în *Rheinisches Museum*, XLVIII, 1893, p. 240—241.

⁶⁰ *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien—Leipzig, 1937, p. 137—38.

⁶¹ *Dacia*, VII—VIII, 1940, p. 456—463; *Bănatul și iazygi*, în *Apulum*, I, 1942, p. 98—109; *TransAnt*, p. 96.

⁶² C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1936, p. 250, nota 1.

⁶³ *Die Roxolanen in der Walachei*, în *Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie* (1939), Berlin, 1940, p. 528—538. Vezi și recenzia făcută de C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1940, p. 456—463.

⁶⁴ *ArchÉrt*, 1941, p. 106—110; 1942, p. 305—328.

⁶⁵ *KöziCluj*, III, 1943, p. 90—91.

⁶⁶ C. Daicoviciu — D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172—173.

realitate și după 106...“, iar „din teritoriul Banatului, colțul sud-estic al acestuia, anume zona dintre Caraș și Cerna (cu linia Palanca, Arcidava — Vărădia, Teregova [Porta Orientalis], Domașnea, Plugova, Mehadia și Dierna — Orșova), a putut rămîne și pe mai departe, împreună cu Oltenia de vest, la Moesia Superior (sau Inferior), căci la constituirea Daciei inferioare îl vedem că făcea parte — după Patsch și Stein — din această nouă provincie dacică. Această situație durează, firește, pînă la crearea Daciei Inferior (118—119), cînd *tot teritoriul oltean* împreună cu zonele ardelenene și bănățene ce aparținuseră celor două Moesii vor forma *Dacia inferioară*.“ Cît privește restul Banatului, după 106, el a aparținut *Daciei*.

După succintul istoric al opiniilor privitoare la Banat în epoca romană, să vedem ce constatări se pot desprinde din cercetările și observațiile făcute în ultimii ani cu privire la teritoriul în chestiune⁶⁷.

Investigațiile arheologice, care sînt abia la început, în castrele de la Berzovia și Surduc, precum și reexaminarea descoperirilor din castrul de la Vărădia (*Arcidava?*) arată că aceste lagăre militare au fost construite în cursul celor două războaie de cucerire a Daciei (101—106) sau imediat după aceea (lagărul de la Vărădia) și că ele nu au avut o existență prea îndelungată. După părerea noastră, ele au putut fi părăsite la începutul domniei lui Hadrian, care a fost nevoit să recurgă la unele modificări de frontieră în Banat. În orice caz, *aceste castre nu au format granița permanentă a Daciei romane, pe linia Lederata — Tibiscum — Lipova*, cum credea J. Szilágyi și alții.

Asupra situației de la Berzovia, expusă mai sus, nu socotim necesar să mai stăruim, întrucît rezultă cu prisosință că acest lagăr de legiune, *ca fortificație militară*, a dăinuit *cel mult* pînă la Hadrian.

Cît privește castrul roman de la Surduc, cunoscut de aproape nouă decenii în literatura de specialitate, dar necercetat în trecut prin săpături sistematice, sondajele (inedite) și observațiile noastre din 1964—1965 arată că el a fost construit cu două șanțuri de apărare și val dublu de pămînt (probabil fără zid de piatră) și orientat cu *porta praetoria* către nord-vest, spre „barbaricum“. Forma castrului este aproape pătrată, cu dimensiunile de 132 × 128 m (măsurate de pe mijlocul valului de pămînt interior). Stratul de depuneri arheologice în castru, foarte subțire și extrem de sărăcăcios în conținut, lasă să se vadă o viață militară de scurtă durată. Materialele arheologice romane găsite aici în cursul timpului sînt puține și se reduc la fragmente de cărămizi, țigle (unele cu stampilă) și vase, cîteva obiecte mărunte de fier și bronz, precum și monede romane (neprecizate). Inscripții și monumente de piatră nu se semnalează⁶⁸.

⁶⁷ Aici ne mulțumim să formulăm numai principalele constatări la care am ajuns, rezultate dintr-un material documentar bogat, a cărui expunere detaliată, însoțită de considerații mai cuprinzătoare, intenționăm s-o facem într-un studiu viitor.

⁶⁸ Despre castrul de la Surduc, a se vedea: L. Böhm, în MCC, VIII, 1882, Bbl. CXIX—CXX și în *TörtRegÉrt*, IX, 1883, p. 58—59; P. Broșteanu, în *Romänische Revue*, V, 1889, p. 152—153; V. Russu, în *BSGR*, X, 1889, p. 210; B. Milleker, *op. cit.*, p. 66; G. Tégylás, în *ArchÉrt*, XIX, 1899, p. 214—225.

Castrul de piatră de la Vărădia (cu o presupusă fază anterioară de pământ), unde a făcut săpături regretatul profesor Gr. Florescu⁶⁹, nu pare să dureze pînă în sec. III, cum afirma autorul săpăturilor. În castru, care are lungimea de 172 m și lărgimea de 154 m, s-au aflat relativ puține obiecte și ceramică, iar inscripțiile pe piatră și monumentele sculpturale lipsesc. Singura inscripție, descoperită lângă *porta praetoria*, este o plăcuță de bronz, pe care, cu litere înțepate în metal, apare numele *coh. I Vindelico(rum)*, trupa care a construit castrul și a staționat aici.

Importantă de subliniat este împrejurarea că și în acest lagăr materialele *databile* nu trec de începutul domniei lui Hadrian. Ne referim, în primul rînd, la monede. Piesele găsite în secolul trecut (de aur, argint și bronz), consemnate în publicații⁷⁰, aparțin lui Nero, Vespasian, Domițian și Traian, iar cele descoperite de Gr. Florescu în săpături, trei piese de bronz (trecute prin foc) precis identificate, datează de la Traian (două exemplare): a. 104—110 și 116 și una de la Hadrian (a. 117). Deosebit de semnificativă apare, de asemenea, constatarea că *porta praetoria* este plasată și aici pe latura de nord (spre inamic), și că pe teritoriul cercetat al castrului s-au înregistrat urmele unui puternic incendiu. Admițînd că trupa de la Vărădia, *coh. I Vindelicorum*, s-a mutat chiar la începutul domniei lui Hadrian — cum credem noi — la Tibiscum, unde este documentată prin inscripții tegulare⁷¹, nu ar fi exclus ca lagărul de la Vărădia să fi fost părăsit prin anii 118—119.

Problema graniței romane între Dunăre, Mureș și Tisa este, după cum am văzut, foarte controversată și numai cercetări viitoare vor putea aduce precizări într-un sens sau altul al părerilor care s-au susținut ori vor putea furniza unele soluții noi.

Chestiunea de a ști, dacă teritoriile bănățene cucerite de Traian (de la Decebal, nu de la iazygi) la nord de Dunăre au fost atașate administrativ la Moesia Superior sau la Dacia, poate primi, din punctul nostru de vedere, o rezolvare *sigură*. Două documente epigrafice arată fără putință de tăgadă că, după anul 106, ținuturile în discuție au aparținut de fapt și de drept nu Moesiei Superior, ci Daciei, ca provincie unitar constituită.

Prima dovadă rezidă în faptul că acea *coh. I Vindelico(rum)*, avînd garnizoana la Vărădia pînă la Hadrian, este una și aceeași trupă cu *coh. I Vindelico(rum) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)*⁷², pomenită în diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum printre trupele care, la data

⁶⁹ Istros, I, 1934, p. 60—72, unde se publică rezultatul cercetărilor din anul 1932.

⁷⁰ B. Milleker, *op. cit.*, p. 70—71.

⁷¹ CIL, III, 8074,25 (stampila: CIV); Cichorius, în RE, IV, 345—46 și 350; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen...*, Berlin, 1938, p. 198; J. Szilágyi, *Téglabélyegek*, p. 28 și 68; M. Moga, *loc. cit.*

⁷² Deși în inscripția de la Vărădia nu se precizează, *coh. I Vindelicorum* nu este *quingenaria*, cum credea Gr. Florescu (în *op. cit.*, p. 70), ci *milliaria*, așa cum a arătat Cichorius (*loc. cit.*) și W. Wagner (*loc. cit.*).

respectivă, se găseau *in Dacia sub D. Ter[entio] Scauriano*⁷³. Deci, castrul de la Vărădia în valea Carașului, unde era încartiruită cohorta I de Vindelici se găsea la 110 *in Dacia*.

A doua mărturie o furnizează inscripția lui M. Calventius Viator de la Sarmizegetusa (CIL, III, 7904), care, în calitate de instructor al cavaleriei de gardă (*exercitator equitum singularium*), era în slujba lui C. Avidius Nigrinus, guvernator al Daciei între anii 112—117⁷⁴. Întrucît în inscripție se menționează că M. Calventius Viator era *centurion in legiunea IIII Flavia felix*, care își avea o mare parte din efectivele sale și pe teritoriul Banatului (la Berzovia, Surduc, probabil și în alte locuri), nu numai în Transilvania (la Grădiștea Muncelului și Ulpia Traiana), apare cît se poate de clar apartenența meleagurilor est-bănățene la Dacia.

În anul 106, împreună cu jumătatea de răsărit a Banatului⁷⁵, a fost alipită Daciei și partea apuseană a Olteniei⁷⁶. După cum se știe, pînă la terminarea războiului al doilea dacic, aceste regiuni, laolaltă cu cele din sud-vestul Transilvaniei ocupat de romani în primul război (101—102) se aflau sub administrația provizorie a guvernatorului din Moesia Superioară. Dar, *incepînd de la 106*, castrul și așezarea civilă de la Drubeta, precum și lagărul roman, încă de pămînt, de la Bumbesti, situat pe malul stîng al Jiului, se găseau pe teritoriul Daciei traiane⁷⁷. Mărețul pod construit de Apollodor din Damasc la Drubeta unea pentru prima oară nu numai cele două maluri ale Dunării, ci în același timp el lega de Moesia Superioară și Provincia Dacia, întemeiată atunci la nordul marelui fluviu. La reorganizarea hadrianică a Daciei, însă, în Dacia Inferior au fost înglobate *toate ținuturile oltene* și cele sud-est ardelenene, ce aparținuseră mai înainte Moesiei

⁷³ CIL, XVI, 163. Diploma a fost publicată mai întîi de C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 333—336. Vezi și ideea exprimată de C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1936, p. 250, nota 1, potrivit căreia Banatul ținea de Dacia, dacă coh. I Vindelicorum de la Vărădia este identică cu cea din diploma XL (=CIL, III, LXVI = CIL, XVI, 107) de la 157 și din CIL, III, 1343.

⁷⁴ Anii de guvernămînt au fost stabiliți de C. Daicoviciu în *AISC*, II, 1936, p. 77 și A. Stein, *loc. cit.*

⁷⁵ Cît privește *vestul Banatului*, ne alăturăm în parte opiniei lui Domaszewski și primim, ca fiind integral valabilă, ipoteza exprimată în anul 1936, de C. Daicoviciu (*AISC*, II, p. 250, nota 1), după care regiunea respectivă putea aparține, și după anul 106, *nu* Daciei, ci Moesiei Superioare.

⁷⁶ Această părere rezultă clar că o are și D. Tudor (*OltR*, p. 136—138, 267, 272, 275, 276), sprijinit pe proveniența și repartizarea teritorială a unor trupe staționate în Oltenia și sud-estul Banatului, trupe care figurează în două diplome militare ca fiind *in Dacia* la anul 110 (CIL, XVI, 57 și 163): coh. I Cretum — la Drubeta și Palanca; coh. III Campestris — la Drubeta; coh. IV Cypria la Bumbesti. Tot *in Dacia* este amintită, la 110, și coh. V Gallorum (CIL, XVI, 163), cu castrul la Pojejena de Sus. Ea a fost retrasă *ulterior* în Moesia Superior, unde este documentată de o diplomă militară din anul 160 (CIL, XVI, 111). Atașarea Olteniei de vest la Provincia Dacia (unitară) rezultă și din diploma militară din anul 140, descoperită la Palamarca (Bulgaria), publicată și excelent interpretată de Boris Gerov (*Klio*, 37, 1959, p. 196—210).

⁷⁷ B. Gerov (*op. cit.*, p. 120) preconizează granița între Dacia Inferior și Superior (în Oltenia) pe linia Drubeta — Pasul Surduc.

Inferioare⁷⁸. Cimpia Munteniei și sudul Moldovei, care aparținuseră de asemenea Moesiei Inferioare pînă la 118—119⁷⁹, nu numai că nu au fost încorporate de Hadrian în Dacia Inferior, dar ele au fost chiar abandonate, scoase din cadrul militar și administrativ-politic al Imperiului, rămînînd doar sub atenta supraveghere a romanilor⁸⁰.

Așadar, la 106, teritoriile dacice nord-dunărene cucerite de romani au avut, *pînă la Hadrian*, o soartă administrativă diferită: Oltenia (fără partea ei occidentală), colțul de sud-est al Transilvaniei, întreagă Muntenia și o largă zonă din jumătatea sudică a Moldovei au fost anexate Moesiei Inferioare, iar din Banat, Oltenia de vest și Transilvania (fără partea dintre Olt și lanțul Carpaților) s-a constituit *Dacia*, provincie unitară.

Prin reorganizarea înfăptuită de Hadrian în anii 118—119, *Provincia Dacia* nu a fost de fapt supusă unei bifurcări⁸¹, ci la teritoriul ei s-a atașat o mare parte din ținuturile Moesiei Inferioare de la stînga Dunării, ținuturi care au constituit *Dacia Inferior*, iar *Provincia Dacia* făurită de Traian, păstrîndu-și, *în mare*, întinderea sa inițială, a devenit *Dacia Superior*. Precum se vede, Hadrian, constrîns de împrejurări istorice vitrege Romei, a renunțat la vaste teritorii dacice, cucerite cu mari eforturi și sacrificii de destoinicul său predecesor, dar în același timp, pe calea reorganizării politico-administrative, fără a recurge la noi anexiuni teritoriale, a mărit considerabil spațiul Daciei, în detrimentul învederat al Moesiei Inferioare, care căpătase cea mai mare extensiune — pentru scurt timp, e drept — pe timpul lui Traian, după terminarea războaielor cu dacii.

Materialele epigrafice și arheologice în legătură cu prezența și activitatea legiunii III Flavia în Dacia și cercetările arheologice în cele trei castroromane din Banat, precum și considerațiile pe care le-am formulat aici pun din nou în lumină dificultățile de ordin politic și militar, cărora Hadrian a fost nevoit să le facă față în Dacia. Așa cum s-a subliniat și cu ocazia publicării diplomei de la Gherla, document în care este atestată *existența* Daciei Porolissensis la anul 133, în Dacia au avut loc *mari* schimbări pe plan politic și administrativ, care se leagă de numele acestui împărat.

D. PROTASE

⁷⁸ Despre alipirea la Dacia Inferior nu numai a Olteniei, ci și a colțului sud-estic al Transilvaniei dintre Olt și lanțul Carpaților, vezi considerațiile judicioase făcute de E. Ritterling (*RE*, XII, 1719, 1720) și C. Daicoviciu (*loc. cit.* și *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 550, nota 7), deplin adevărate prin cercetările și descoperirile ulterioare, inclusiv amintita diplomă de la Palamarca.

⁷⁹ C. Patsch, *Der Kampf*..., p. 173; C. Daicoviciu, în *SCIV*, IV, p. 550, nota 7; *Dacia N. S.*, I, 1957, p. 200, nota 48; *Klio*, 38, 1960, p. 180—181; *IstRom*, I, 1960, p. 316.

⁸⁰ C. Daicoviciu, în *Klio*, 38, 1960, p. 181; *Hommages à Albert Grenier (Collection Latomus, vol. LVIII)*, Bruxelles (Berchem), 1962, p. 471. — Un studiu de sinteză asupra organizării Daciei romane, cu unele observații noi, a publicat M. Macrea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 121—151.

⁸¹ Cf. C. Daicoviciu, în *Hommages à Albert Grenier*, p. 471.

DIE LEGIO IIII FLAVIA NÖRDLICH DER DONAU UND DIE ZUGEHÖRIGKEIT DES BANATS UND WESTOLTENIENS ZUR PROVINZ DAZIEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser gibt eine Zusammenstellung aller epigraphischen und archäologischen Nachweise (Inschriften und Ziegelstempel, sowie Bodenfunde und anderes Belegmaterial) aus dem Gebiet nördlich der Donau, die sich auf die Legio IIII Flavia beziehen. Auf ihrer Grundlage gelangt er zu folgenden Ergebnissen über den Südwesten Daziens bis zum Beginn der Herrschaft Hadrians.

Nachdem sie an beiden dakischen Kriegen (101/102 und 105/106) teilgenommen hatte, verblieb die legio IIII Flavia bis 118/119 in der von Trajan neuerrichteten Provinz, bis sie von Hadrian nach Moesia Superior in ihre alte Garnison in Singidunum zurückgezogen wurde. Vexillationen dieser Legion wurden aber in einem späteren Zeitraum, wahrscheinlich Ende des 3. Jhs. oder zur Zeit Constantins d. Gr. wieder auf das linke Donauufer verlegt (Sucidava, Drubeta, Dierna). Die aus den römischen Gebieten nördlich der Donau bekannten epigraphischen Nachweise über die legio IIII Flavia, die zum Grossteil sicher und nur in einigen Fällen fraglich sind, stammen aus 20 Orten (Abb. 17); der Name der Legion erscheint dort in der auf Tafel 1 und 2 angegebenen Form. Sicherlich hatte die Legion nicht an allen diesen Orten Vexillationen stehen. Als sichere Standorte der Legion in Dazien können angesehen werden: das dakische Sarmizegetusa, das römische Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), Surduc und Berzovia. An dem letztgenannten Ort befand sich auch das Standlager der Einheit (490 × 410 m); es hatte Graben und Erdwall, aber keine Steinmauer (Abb. 3—6).

Nach einem kurzen Überblick über die verschiedenen Meinungen über den Verlauf der Grenze der Provinz Dazien im Banat und der politisch-administrativen Zugehörigkeit dieses Gebiets legt der Verfasser, auf Grund der jüngsten Untersuchungen, seinen Standpunkt in dieser Frage dar.

Er spricht sich entschieden für die Zugehörigkeit Westolteniens und des Banats (vielleicht ohne den westlichen Teil) zu Dazien als einheitlicher, im Jahre 106 errichteter Provinz aus und nicht zu Moesien (wie einige Forscher behaupteten); er stützt sich, unter anderen auf die Auslegung mehrerer Inschriften.

Bezüglich des Banats liegt ein erster Nachweis in der Tatsache, dass die *coh. I. Vindelico(rum)*, mit der Garnison in Vărădia bis zu Hadrian, identisch ist mit der *coh. I. Vindelicorum* ∞ *c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)*, die im Diplom aus dem Jahre 110 von Porolissum (CIL XVI, 163) unter den Truppen genannt wird, die sich zu der Zeit „in Dacia“ befanden. Einen zweiten Beweis gibt die Inschrift des M. Calventius Viator aus Sarmizegetusa (Ulpia Traiana), der als Instrukteur der Gardekavallerie (*exercitator equitum singularium*) im Dienste des C. Avidius Nigrinus stand, dem Gouverneur von Dazien zwischen 112—117. Da in der Inschrift erwähnt wird, dass M. Calventius Viator *Centurion in der legio IIII Flavia felix* war, die einen Grossteil ihrer Einheiten auch im Osten des Banats (in Berzovia, Surduc und vermutlich auch an anderen Orten) und nicht nur in Siebenbürgen stehen hatte, erscheint die Zugehörigkeit der Banater Gebiete zu Dazien zur Genüge bewiesen. Endlich spricht auch die Tatsache, dass die *coh. I. Cretum* mit dem Standlager in Palanca und die *coh. V. Gallorum* mit dem Standort in Pojejena de Sus am Banater Donauufer, beide im Jahre 110 als „in Dacia“ befindlich erwähnt werden (CIL XVI 163) ebenfalls für die Zugehörigkeit des Banats (nach 106) zu Dazien.

Zusammen mit der Osthälfte des Banats war auch der westlich der Linie Drubeta — Pasul Surduc gelegene Teil Olteniens an Dazien angegliedert worden.

Wie bekannt, standen diese, zugleich mit Südwestsiebenbürgen im ersten dakischen Krieg (101—102) von den Römern besetzten Gebiete bis Ende des zweiten dakischen Krieges unter der provisorischen Verwaltung des Gouverneurs von Moesia Superior. Das Castrum und die Zivilsiedlung von Drubeta, sowie das römische, erst nur mit Erdwall umgebene, Lager von Bumbesti, am *linken* Ufer des Jiu, lagen auf dem Gebiet des trajanischen Dazien. Beweis dafür sind die Cohorten I. Campestris und IV. Cypria, die im Jahre 110 „in Dacia“ erwähnt sind und die, wie man weiss, in Drubeta, bzw. in Bumbesti stationiert waren.

Durch die Neuorganisation Daziens unter Hadrian (im Jahre 118—119) kamen zu Dacia Inferior ganz Oltenien und Südostsiebenbürgen, die vorher zu Moesia Inferior gehört hatten. Die muntenische Ebene, sowie ein Grossteil der südlichen Moldau, die bis 118—119 ebenfalls zu Moesia Inferior gehört hatten, wurden nicht mehr in die Provinz Dacia Inferior eingegliedert, sondern ganz aufgegeben und schieden aus dem militärischen und administrativ-politischen Bereich des Imperiums aus; sie blieben nur unter römischer Aufsicht.

Die dakischen von den Römern eroberten Gebiete nördlich der Donau wurden demnach, im Jahre 106 und *bis Hadrian*, unterschiedlich verwaltet: Oltenien (ohne den östlichen Teil), die Südostecke von Siebenbürgen, ganz Muntenien und ein Grossteil der südlichen Moldau gehörten zur Provinz Moesia Inferior, während aus dem Banat, Westoltenien und Siebenbürgen (ohne den Ostzipfel zwischen Olt und Karpaten) die *Provinz Dazien* errichtet wurde. Durch die von Hadrian 118—119 durchgeführte Neuorganisation wurde die Provinz Dazien nicht eigentlich zweigeteilt, sondern sie erhielt einen Grossteil der links der Donau gelegenen Gebiete von Moesia Inferior, woraus *Dacia Inferior* gebildet wurde. Die von Trajan errichtete Provinz Dacia behielt ihre ursprüngliche Ausdehnung unter dem Namen *Dacia Superior*.